

KÜL TIQIN ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNMİŞ QEYRİ-TÜRK MƏNŞƏLİ ETNONİMLƏR

Açar sözlər: Etnonimlər, Orxon-Yenisey abidələri, «Kül tiqin» abidəsi, qədim türk dili.

Key words: Ethnonyms, monuments of Orkhon-Yenisey, monument of Kul tiqin, old turkic language.

Ключевые слова: Этнонимы, орхон-енисейские памятники, памятник в честь Кюл-тигина, древнетюркский язык.

Oğuz abidələrindən biri olan «Kül tiqin» abidəsi 732-ci ildə İltəris xaqanın kiçik oğlu Kül tiqinin şərəfinə qoyulmuşdur. Türk xalqları üçün müstərklik nümayiş etdirən bu abidə (eləcə də digərləri) o tarixi dövrün dil xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından əlimizdə canlı bir mənbə sayılır. Hansı ki, bu mənbə bizi dilin müxtəlif yarusları üzrə qiymətli faktlarla, o cümlədən külli miqdarda materiallarla məlumatlandırır. Bunlar isə öz növbəsində türk dillərini tarixi aspektdə öyrənmək və tədqiq etmək baxımından yardımını bizdən əsirgəmir. Bu zənginlik dilin leksik səviyyəsinə də aiddir. Abidənin leksik tərkibində müxtəlif istiqamətli tematik söz qrupları daha çox diqqət çəkir. Bunların bir qrupunu da etnonimlər təşkil edir. Mənşə baxımından müxtəlifliklə müşayiət olunan etnonimlərin əksəriyyəti əsasən türk kökenli olsa da, alınmaların da varlığına rast gəlinir.

«Kül tiqin» abidəsində 27 müxtəlif tayfa, xalq və qəbilə adları işlənmişdir. Abidədə rast gəldiyimiz qeyri-türk mənşəli qəbilə və xalqlar qədim türklərin qarşılaşdıqları, müttəfiq və ya düşmən münasibətdə olduqları qəbilə və xalqları əhatə edir. Bu leksik vahidlərin həm əlahiddə, yəni ayrı-ayrılıqda, həm də toplu halında işlənməsi ilə qarşılaşırıq. Silsilə şəklində etnonimlərin işlənməsi daha çox yas mərasimlərinin təsviri zamanı qeydə alınır. Daha konkret ifadə etsək, bu mənzərəni yas mərasimində iştirak edən müxtəlif tayfa və xalqlara mənsub nümayəndələrin iştirakı ilə bağlı verilən məlumatlarda görə bilirik. Məsələn, «Kül tiqin» abidəsində iki yas mərasimi təsvir olunur. Bunlardan biri 553-cü ildə vəfat etmiş Bumın xaqanın, digəri isə İltəris xaqanın kiçik oğlu, Bilge xaqanın kiçik qardaşı Kül tiqinin yas mərasimidir. Nümunələr də bunu təsdiq edir.

1. Bumın xaqanın yas mərasimində iştirakçı qismində sadalananlar:

... *Yuğçı, sığıtçı öjrrə kün toğsıkdə Böklü çölüg el, Tabğaç, Tüptüt, apar, Apa urum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı bunça bodun kəlipən sığıtamıs, yuğlamıs...* (K_b-ş.,4). «...Basdıranlar, sıqtıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən, Tabğaç, Tibet, avar, Apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı – bunca xalq gəlib sıqtımış, dəfn etmiş» (10, s.280-281).

2. Kül tiqinin yas mərasimə gələn tayfa və xalqların təsviri aşağıdakı kimi təqdim olunur:

... *Yuğçı, sığıtçı kıtaı, tatabı bodun başlayu Udar sənün kəlti. Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti, bir tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kəlti. Tüptüt kağanta Bölön kəlti. Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Berçəkər Bukarak ulus bodunta Nəş sənün oğul tarkan kəlti.* (K_b-şm.,11-12). «... Dəfn edən, mərsiyə deyən kıtaı, tatabı xalqından başda Udar sənün gəldi. Tabğaç xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, qızıl, gümüş nəhayətsiz gətirdi. Tibet xaqanından Bölön gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Berçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün oğul Tarkan gəldi» (10, s.295).

Tədqiqat obyektimiz «Kül tiqin» abidəsi olduğu üçün araşdırmamızı da onun leksik tərkibi əsasında aparırıq. Abidənin dil materialına əsasən müəyyənləşdiririk ki, burada türk mənşəli etnonimlərlə yanaşı qeyri-türk mənşəli tayfa adları da yer alır. Onlardan bir qismini daha qabarıq şəkildə diqqətə çatdırmaq istəyirik:

Tabğaç. «Syanbi mənşəli türkdilli tayfanın adı. Çin mənbələrində toba, ərəb mənbələrində isə tamğaç şəklində qeydə alınmışdır» (1, s.63). Bu etnonimin adına abidədə on yeddi dəfə rast gəlinir. Məsələn: *Altun, kümüş, isigti, kutay buırsız ança birür tabğaç bodun sabı süciq, ağısı yımşak ermis* (K_k-c.,5). «Qızıl, gümüş, taxıl, bol-bol o qədər verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş (10, s.288).

Türkoloji aləmdə tabğaçların etnik kimliyi məsələsi mübahisəli məsələdir. Bu etnonimin qarşılığı «Əski türk onomastik sözlüyü»ndə «Çin, çinli» olaraq verilmişdir (3, s.86). Mahmud Kaşğari «Divani lüğət-it-türk» əsərində tabğaç sözünün 3 cür izahını vermişdir. İlk növbədə o bu leksik vahidi «Maçinin adı» mənasında verir və qeyd edir ki, bura Çindən dörd aylıq məsafədədir. Daha sonra onu türklərin bir boyu olduğunu qeyd edir. Nəhayət, böyük və əski tikililərin hamısına birdən «Tabğaç edhi» deyildiyini diqqətə çatdırır (5, s.26).

Fikrimizcə, *tabğaçlar* dedikdə, bəzən çinlilər nəzərdə tutulsa da, onları tamamilən çinlilərlə eyniləşdirmək olmaz. Ə. Rəcəbliyə görə, onların adət-ənənələri türklərə yaxın olmuşdur. Güman ki, *tabğaçlar* türkdilli olmuşlar (9, s.116). *Tabğaçlar* Çin torpaqlarına gedərək çiniləşən türk tayfalarından biridir. O da elm aləminə məlumdur ki, çiniləşən türk ailələrinin mənsubları Çində qurulan dövlətlər içərisində yüksək mövqeyə sahib olmuşlar. Bu ailə mənsubları bu gün dilləri, adətləri və hətta etnik tərkibləri baxımından çinli olmuşlar (11).

Çin mənbələrində *tabğaçlar* «toba» adı ilə də adlanmışdır. Əgər tarixi faktlara əsaslanaraq, deyə bilirik ki, tobalar 386-cı ildə öz dövlətlərini qurmuş və şimali Çinə hakim olmuşlar. V. Eberhard tobaların etnik mənşəyinə dair yazdığı məqalədə dörd metodla apardığı araşdırmanın nəticəsi olaraq belə qərara gəlir ki, 119 toba qəbiləsinin yalnız birinin tunquslarla əlaqəsi ola bilər. Tədqiq etdiyi qəbilələrin isə 39-nun monqol, 28-nin türk olduğunu, mədəniyyətlərinin də monqol mədəniyyətinə daha çox yaxın olduğunu göstərir (4, s.29).

Tat. Bu etnonim abidədə cəmi bir dəfə işlənmişdir: *Köhtəki sabımın u ... (on ok oğlu)a, tatın tegi buni körü bilij* (K₁-c.,12). «Ürəyimdəki sözümlə ... on ox oğullarına, tatlara tək bunu görərək bilin» (10, s.288-289).

Tatlar İrandilli xalqlardan biridir. Abidədə isə «tat» deyərək yad, gəlmə, başqa xalqlar nəzərdə tutulur. Mətnin bir hissəsindən anlaşıdır ki, abidə on oklardan tutmuş tatlara, yəni türklərdən tutmuş yadlara qədər hər kəs tərəfindən bilinməli və tanınmalıdır.

Tat etnoniminə M.Kaşğarının «Divani lüğət-it-türk» əsərində də rast gəlirik. O, həm farsca danışanları türklərin *tat* adlandırdığını yazır, həm də qeyd edir ki, tatlar «toğsı və yağma dillərində uyğur kafirlərinin adı»dır (5, s.28). «Əski türk onomastik sözlüyü»ndə isə bu etnonim haqqında belə bir izahat verilir ki, türklər «müsəlman olmayan uyğurları kinayə ilə» bu cür adlandırmışdılar. Türklər özlərindən xüsusilə dilinə görə fərqlənən İran mənşəli xalqa *tat* demişlər (3, s.90). Deməli, tarixən *tatlar* deyərək ya uyğurlar, ya İran mənşəli bir xalq, ya da, müsəlman olmayan kafirlər başa düşülmüşdür.

Biz bu etnonimə «Dədə Qorqod kitabı»nın «Dirsə xan oğlu Buğac xan» boyunda da rast gəlirik. Abidənin dilində işlənmiş «saqalı uzun *tat* əri banladıqda» ifadəsi bunun sübutudur. Amma bu da maraqlıdır ki, boyda *tat* ərinin məhz azan verdiyi təsvir olunur (6, s.24).

M. Qıpçaq da *tat* termininin müxtəlif mənə tutumlarına malikliyi haqqında məlumat verir: «1. İran dilləri qrupuna daxil olan etnik qrupun adı; 2. Tərəkmələrdən fərqli olaraq oturaq həyat tərzini keçirən adam; 3. Şəhərdə yaşayan adam; 4. Dini təhsili olan adam; 5. Yad adam» (7, s.111).

Tüpüt. Abidənin dilində bu onomastik vahidə həm etnonim, həm də toponim kimi rast gəlinir, yəni «tüpüt» həm ölkə, həm də xalq adı kimi qeydə alınır. *Tüpüt* deyərək Tibet xalqı nəzərdə tutulur. Bu etnik ada abidədə iki dəfə rast gəlinir. Məsələn: 1) *Yuğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıqda Böklü çölüg el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtañ, tatabı bunça bodun kəlipən sığıtamıs, yuğlamıs...* (K₁-ş.,4) «...Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən, Tabğaç, Tibet, avar, Apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtañ, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş» (10, s.280-281). 2) *Tüpüt kağanta Bölön kəlti* (K₁-şm.,12). «Tibet xaqanından Bölön gəldi» (10, s.295).

Tibet xalqının mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, M.Kaşğari «Divanü lüğət-it-türk» əsərində «türk diyarında yaşayan qələbəlik bir qövəm» olan tibetlilərin kökü haqqında bizlərə belə bir məlumat verir: «Tübütülər Sabit adlı bir adamın övladlarıdır. Sabit Yəmənli bir şəxsdir, orada adam öldürdüyü üçün qorxusundan bir gəmiyə minərək qaçıb Çinə gəlmişdir. Tübüt ölkəsi onun xoşuna gəldiyi üçün burada yerləşmişdir. Çoluğu-çocuğu artmış, nəvələri türk torpaqlarından min beş yüz fərsəx yer almışlar. Çin ölkəsi Tübütün şərqində, Kəşmir qərbində, uyğur diyarı şimalında, Hind dənizi cənubunda yerləşir» (5, s.25). L.Qumilyov isə tibetlilərin mənşəyi ilə bağlı belə yazır: «Qədim vaxtlardan etibarən qərbdə əkinçiliklə məşğul olan *mon* və *dard* tayfaları məskunlaşmışdılar, onlar pamirlilərə oxşayırdılar. Bu tayfalar bir-birindən asılı olmayan çoxlu knyazlığa bölünmüşdü. Şərqdə iki xalq – qoyunlara çobanlıq edən kyanlar və əkinçiliklə məşğul olan junlar yaşayırdı. Qədim dövrlərdə onlar iki müxtəlif xalq idi, hazırda isə hər ikisinin nəslindən olanları tibetlilər hesab edirlər» (8, s. 294).

Apa urum. Bu etnik ada abidədə yalnız bir dəfə rast gəlinir: *Yuğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıqda Böklü çölüg el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtañ, tatabı bunça bodun kəlipən sığıtamıs, yuğlamıs.* (K₁-ş.,4) «...Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən, Tabğaç, Tibet, avar, Apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtañ, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş» (10, s.280-281).

Urumlar hal-hazırda Ukraynada, Gürcüstanda, Rusiyada, Qazaxıstanda və Yunanıstanda yaşayırlar. Bu xalqın mənşəyi haqqında elm aləmində mübahisələr vardır. Bu fikirlərdən biri odur ki, türklər bizanslardan qalma xristianları urum və ya rümey adlandırmışlar. Urumların xristian tatarlar olması, türk dilində danışan qreklər olması, türklərdən törəməsi, xristianlığı qəbul edən qıpçaqlar olması kimi fikirlər vardır (2).

Kıtañ və Tatabı. Abidədə hər iki etnonimin adına dörd dəfə eyni cümlələrdə yanaşı formada rast gəlinir. Hər iki tayfa Mancuriyada yaşamış monqol mənşəli tayfalarlardır. Abidədə bu etnonimlərin adlarına eyni yerdə və yanaşı rast gəlməmiş təsadüfi deyildir, çünki bu iki tayfa müttəfiq tayfalar olmuşdurlar. Bu leksemlərə abidənin dilində bir neçə dəfə rast gəlinir. Həmin nümunələrə nəzər yetirək: *...Yuğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıqda Böklü çölüg el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtañ, tatabı – bunça bodun kəlipən sığıtamıs, yuğlamıs* (K₁-ş.,4). «...Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən, Tabğaç, Tibet, avar, Apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtañ, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş» (10, s.280-281).

Soğd/Soğdak. Söz abidədə bir dəfə *soğd*, iki dəfə *soğdak* fonoformasında olmaqla üç dəfə işlənmişdir. Bu semantik vahidə də həm toponim, həm də etnonim kimi rast gəlinir. Məsələn: *Soğdak bodun itəyin tiyin, Yincü ügüzig Təmir kapıqka təgi sülədimiz* (K₁-ş.,39). «Soğdak xalqını tənzzim edək deyər İnci çayını keçərək Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdik» (10, s.294).

«Əski türk onomastika sözlüyü»ndə *soğd* toponim kimi Buxara ilə Səmərqənd arasında yerləşmiş şəhər olaraq, *soğdak* isə etnonim kimi İran mənşəli bir xalq olan soğdların ekvivalenti kimi verilmişdir. Sözlükdə belə bir məlumat verilir: «... türk mühitində yaşamışlar, onlar qaynayıb-qarışmışlar, türkləşmişlər».

Mahmud Kaşğari də «Divan»ında bu etnonim haqqında «Balasağuna gəlib yerləşmiş bir boydur, bunlar soğd xalqındandır» deyir və qeyd edir ki, Soğd Buxara ilə Səmərqənd arasındadır, bunlar türk qılığını almışlar, xarakterləri də türkləşmişdir (5, s.27).

Oğuz abidlərindən biri olan «Kül tiqin»in lüğət tərkibində xeyli sayda etnonimlərin mövcudluğu bir reallıqdır. Hətta bəzilərinin digərlərindən fərqli olaraq çox sayda işləkliyi belə obyektiv gerçəklikdir. Mənşəyinə gəlcə, o

araşdırmamız sübut etdi ki, abidənin dilində türk kökənli etnonimlərlə yanaşı alınmalar da mövcuddur. Təhlili daha da genişləndirmək olardı. Bizə görə, fikrimizin sübutu və təsdiqi üçün təqdim olunan nümunələr də kifayətləndiricidir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva Q. Kültiqin abidəsi Bakı: Azərnəşr, 2007, 212 s.
2. Altınkaynak E. UKRAYNA'DAKI HIRİSTİYAN TÜRKLER "URUMLAR" Karadeniz araştırmaları 1. 2004, s. 37-57
3. Amanoğlu Ə. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı: Elm, 1999, 124 s.
4. Eberhard W. TOBA'LAR ETNİK BAKIMINDAN HANGİ ZÜMREYƏ GİRER? Ankara Üniversitesi DTCTF dergisi 1. 1943, s.19-30
5. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində etnonimlər. Bakı: Garisma, 2009, 110 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
7. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 242 s.
8. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
9. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili-II. Bakı: Nurlan, 2006, 480 s.
11. Yıldırım K. TÜRK MENŞELİ ÇİN AİLELERİ-II // Türkiyat Mecmuası, C. 25/Güz, 2015, s. 359-371

Non-Turkic ethnonyms used in the Kul tigin monument**Summary**

The article is based on the language of the Kul tigin monument. Here ethnonyms of non-Turkic origin are selected as research subjects. Ethnonyms, such as tabgach, tuput, tat, urum, kitai, tatabi and sogd, are investigated and scientific results are presented.

Этнонимы нетюркского происхождения в памятнике Кюл-тегина**Резюме**

Научная статья была написана на основе языка памятника Кюл-тегина. Здесь для изучения были выбраны этнонимы нетюркского происхождения. Изучая такие этнонимы как табгач, тюбют, тат, урум, кытай, татабы и согд мы получили научные результаты имеющие отношение к ним.

Rəyçi: dos. Q.Abdullayeva